

ДОСЛІДЖЕННЯ

«ПРАКТИКИ ВКЛЮЧЕННЯ МОЛОДИХ ЖІНОК-ВПО»

ВСТУП

Актуальність

Починаючи із лютого 2022р. Україна зіткнулася із безпрецедентним для своєї історії процесом міграції населення. Така міграція відбувалася, як в межах країни, так і закордон, що значним чином впливає на структур населення України, соціальні зв'язки між жителями її регіонів та населених пунктів. Станом на квітень 2024р. в Україні налічувалося близько 3,5 млн. внутрішньо переміщених осіб, 4,7 млн, із них повернулася на місця свого звичного проживання, однак у певних населених пунктах вони також потребують допомоги в реінтеграції¹. Станом на 31 січня 2024р. у країнах Європейського Союзу можливостями тимчасового захисту користувалися близько 4,3 млн. українських біженців². Такі переміщення призводять до того, що наприклад у Чернівецькій області ВПО складають близько 10% населення, що дорівнює 80тис. за даними Чернівецької міської ради(квітень 2024р.)³. Крім того, трансформації, які принесло повномасштабне вторгнення у проблему переміщення, виявляють нові потреби. Разом з тим змінюють життя у громаді для всіх її мешканців, змушують людей, які й так в умовах війни перебувають у тривалому стресі, шукати способи адаптації до нової реальності й не завжди такі процеси відбуваються безконфліктно.

За статистикою саме жінки складають понад половину вимушено переміщеного населення(56% станом на кінець лютого 2024р.). За цими ж даними значна частина жінок у 2024р. потребуватиме гуманітарної допомоги. З іншого боку, ми бачимо тенденції до активізації жіночого лідерства як у армії, так і бізнесі, або ж приватному житті. Однак, жінки все ще стикаються із низкою викликів, як то проблема гендерного насилля, гендерних стереотипів, підвищеного навантаження та необхідності опановувати нові професії, щоб забезпечувати домогосподарства за умови мобілізації чоловіків до війська й загалом трансформації статусів чоловіків та жінок в суспільстві. Низка викликів, які постали перед жінками, зокрема жінками ВПО на початку повномасштабного вторгнення продовжують бути актуальними і сьогодні, незважаючи на збільшення практик залученості,

¹<https://dtm.iom.int/reports/ukraine-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo>

² <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240308-3>

³<https://euneighbourseast.eu/uk/news/latest-news/eu4recovery-forum-z-integracziyi-vnutrishno-peremishhenyh-osib-projshov-u-cherniveczkij-oblasti/>

включеності, та економічної активізації українок. У зв'язку з чим за мету цього дослідження ми поставили:

відслідкувати форми включеності жінок, зокрема жінок-ВПО у життя приймаючих громад, та яким чином вони можуть впливати на згуртованість, реалізацію прав та потреб молодих жінок та їхній потенціал для конструктивної роботи із конфліктами, розколами, стереотипами, викликами та потребами жінок.

Завданнями дослідження стали:

- Аналіз поведінкових патернів та гендерних стереотипів і їхнього впливу на реальну включеність жінок в суспільне життя громади та процеси прийняття рішень.
- Вивчення поведінкових патернів, суспільних очікувань та стереотипів щодо ВПО(з фокусом на молодих жінок ВПО)⁴.
- Осмислення стану відносин між жінками-ВПО та жителями приймаючих громад, й ступінь конфліктності всередині даних груп.
- Розгляд того як практики включення ВПО впливають на задоволення їхніх потреб та яким чином можна розвивати даний напрямок.
- Дослідження різних сфер суспільно-громадської діяльності та виявлення тих, де молоді жінки, зокрема ВПО почуваються найбільш впевнено та компетентно.
- Крім того, ми також звертали увагу на географічні та демографічні особливості включення там, де спостерігався відчутний вплив даних факторів

Методологія

Методологічна складова даного дослідження побудована із двох етапів:

Першим етапом була кабінетна частина, яка включила в себе:

- Збір та аналіз вторинних даних, які можна було отримати із результатів попередніх дослідницьких публікацій, соціологічних досліджень, звітів міжнародних організацій, присвячених питанням згуртованості

⁴ Тут ми також звернули увагу на жінок ветеранок, які після пройденого бойового досвіду потребують адаптації до життя в громаді, зважаючи на нову соціальну роль, носіями якої вони стали.

населення, сприйняття ВПО, а також дослідженням гендерної складової, уявлень, вражень, тенденцій та стереотипів довкола неї.

- Моніторинг медіа публікацій завдяки інструментарію пошуковика Google, який був направлений на виявлення практик включення, інтеграції, які найчастіше застосовують від початку повномасштабного вторгнення до червня 2024р. Моніторинг відбувався на основі ручної обробки та пошуку інформації, через формування запитів за ключовими словами та синонімами до слів “інтеграція” та “включення”. В процесі було сформовано 6 пошукових запитів:

- молоді AND жінки AND ВПО AND інтеграція AND після повномасштабного вторгнення(після цього було прийнято рішення часовий період обмежувати завдяки інструментам розширеного пошуку).
- молоді AND жінки AND ВПО AND інтеграція AND
- Пошуковий запит "Молоді AND жінки AND ВПО AND участь AND після повномасштабного вторгнення".
- "Молоді AND жінки AND ВПО AND залучення"
- "Молоді AND жінки AND ВПО AND консолідація"(була відслідкована обмежена кількість відповідних матеріалів)
- "Молоді AND жінки AND ВПО AND об'єднання"

Вдалося відслідкувати близько 36 відповідних тематиці публікацій у тематичному розділі Google *Новини*, створених в період від 1 січня 2022 по 25 червня 2024р. В подальшому дані матеріали були проаналізовані за питаннями: *типу практики, включених стейкхолдерів, часу активності, географії*.

Другим етапом нашого дослідження став “польовий етап”, в якому ми поєднали елементи якісного та кількісного аналізу даних.

- Серед якісних інструментів ми вдалися до проведення **експертних інтерв'ю**. Вони були проведені із 4 експертками, які мають справу із різними питаннями та викликами в контексті, як гендерного аспекту, так і внутрішнього переміщення, що попри невелику кількість експертів дозволило поглянути на проблему під різними кутами зору. Завдяки ним ми прагнули з'ясувати зміни сприйняття жінок у суспільстві, яким чином гендерний аспект впливає на внутрішнє переміщення. А також зрозуміти, які практик включення жінок-ВПО

вони відзначають для себе як перспективні або ж навпаки ті, які мають менший потенціал в сучасних умовах. Варто додати, що всі інтерв'ю, зі згоди експертів, були записані та збережені на спеціальному захищеному носії, доступ до якого мали лише учасники дослідницької команди. З метою більш коректної розшифровки дослідниками сенсу сказаного транскрипція розмови відбувалася автоматично, але перевірялася дослідниками вручну у перекладному форматі. Таким чином над розшифровкою одного інтерв'ю працювали спеціальна програма "Transkriptor", роботу якої індивідуально перевірили ще два дослідники.

- Наступним якісним інструментом нашого дослідження стало проведення Фокус Групових Дискусій. Нам вдалося провести три ФГД. Їхніми респондентами стали учасниці проекту "Її перспектива". До складу ФГД увійшли як місцеві жителі, так і ВПО, або особи, які мали досвід переміщення після 24 лютого 2022р., але вже повернулися на постійне місце проживання. Результати ФГД, було записано та опрацьовано за тим же алгоритмом, що й експертні інтерв'ю. А у процесі проведення ФГД зазвичай брали участь два дослідники. Однак варто вказати й на певні обмеження у застосуванні цього методу, а саме складнощі у дотриманні пропорційної кількості учасників. Для кожної Фокус Групи вона була різною й у одній із груп не було представлено ВПО, які б і на даний час мали такий статус. Тим не менш, вдалося простежити збіг думок щодо низки питань під час всіх групових дискусій, що у поєднанні із іншими методами дозволяє робити висновки про наявні тренди.
- Подальші інструменти дослідження були сфокусовані на аналізі власне сприйняття жінок, ВПО, можливих конфліктів, наявних практик включення та шляхів їх удосконалення. Й основним інструментом тут стало **кількісне дослідження**. Воно було проведено серед молодих жінок у віці від 18 до 35 років, методом стандартизованого інтерв'ю обличчям до обличчя (CAPI). Серед вибірки із 1200 респондентів, у співвідношенні 2:1 місцевих жителів до ВПО у проміжку між 27 травня по 13 червня 2024р.

ГЕНДЕРНІ РОЛІ ТА СТЕРЕОТИПИ ЩОДО ЖІНОК У СУСПІЛЬСТВІ: ЕКСПЕРТНА ДУМКА ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ

Перше, що варто відмітити в уявленнях жінок про самих себе, це сприйняття того, що вони здатні брати ініціативу в свої руки та виконувати лідерські функції в різних сферах. Це є показовим моментом в контекст готовності включатися у процеси відновлення та відбудови – українські жінки, ні в якому разі не є пасивною групою, які готові підтримувати тезу «нехай чоловіки все вирішують – моя роль маленька». Одна із експерток в цьому контексті наголошувала, що відбувається поступове розмивання стереотипу про “слабкість жінки” і як показують дані кількісного дослідження виконаного в рамках цього проекту більше 50% жінок, як ВПО, так і місцевих погоджуються з твердженнями, що *жінки стали більш активними та відповідальними у прийнятті рішень*.

Однак, представниці експертного кола, також схилилися до того, що зміни сприйняття переважно пов’язані із необхідністю для жінок виконувати нові гендерні ролі. А така потреба з’явилася швидше у зв’язку з повномасштабністю, економічною необхідністю, але не є ознакою ліберально демократичного переходу до дестереотипізації ролі жінки.

Проаналізувавши, під часу нашого кабінетного дослідження, одну із публікацій на тему зміни гендерних ролей, опубліковану у вересні 2023р. можемо стверджувати, що близько половини учасниць опитувань⁵ (44%) стверджують, що їх ролі в процесі прийняття рішень щодо фінансових питань не змінилися, у вихованні дітей – 48% зазначили, що відповідальність збільшилась, а плануванні сімейного життя – 46% зазначили, що відповідальність збільшилась. Також відбулись певні зміни в батьківських повноваженнях. 49% респондентів зазначили, що авторитет матерів підвищився для дітей 12-13 років.⁶

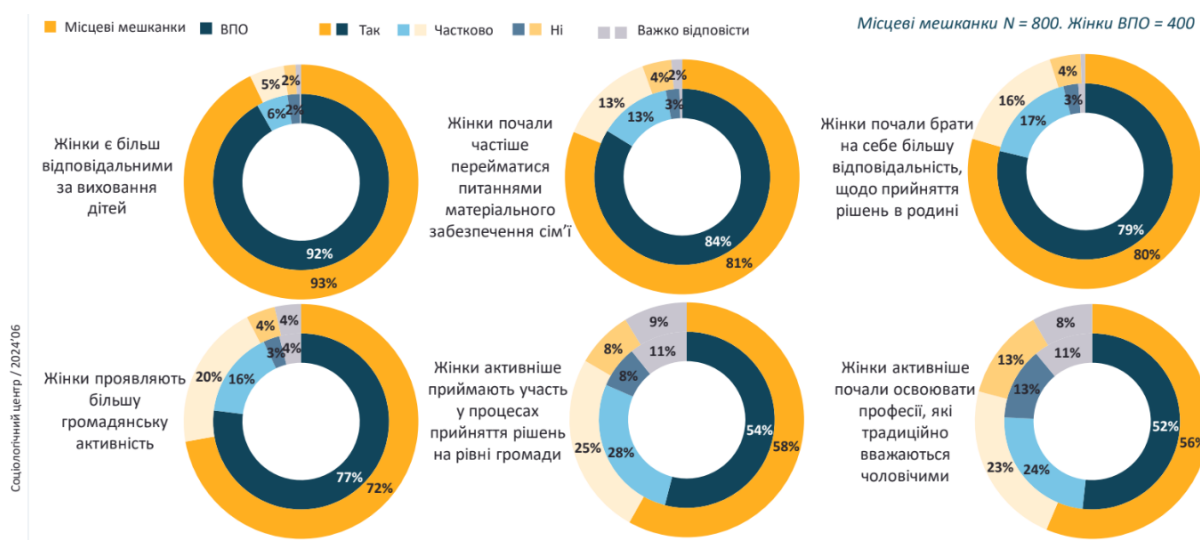
Дані кабінетного дослідження підкріплюються тезами з якісної складової нашого дослідження про те, що жінки взяли на себе більше навантаження пов’язаного із веденням домашнього, господарства, бізнесу, активніше намагаються заробляти кошти на утримання сім’ї, пішли до війська. Однак,

⁵ Цільовою групою опитування були жінки, які мають неповнолітніх дітей, проживають на час опитування на території України, і до війни жили разом із їхніми дітьми та партнером

⁶ [2023 Gradus Дослідження переміщення під час війни.pdf](#)

коли питання торкається сприйняття жінок - військових, то їх все ще продовжують сприймати як “жінок”, а вже потім “військових”. Не дивлячись на збільшення кількості жінок на різних військових посадах, продовжує жити стереотип про умовно “чоловічі” та “жіночі” професії, як у війську, так і інших сферах. Вже згадані жінки військові можуть стикатися із осудом через те, що обрали захищати країну, а не виховувати дітей.

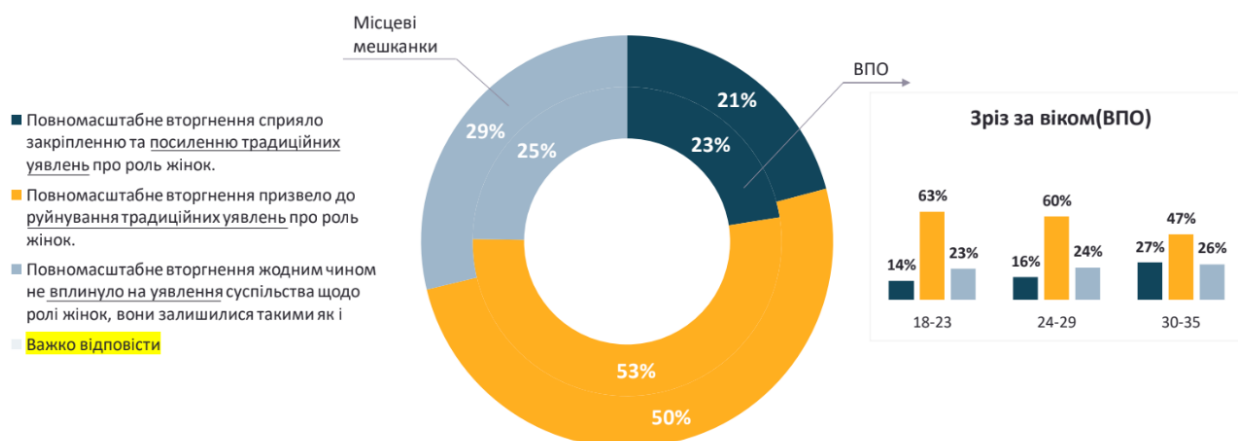
Як показує кількісне дослідження у сприйнятті самих жінок, коли ми говоримо про зростання їхньої активності, найбільшу підтримку отримують твердження про збільшення значення жінок у питаннях матеріального забезпечення сім'ї та прийнятті рішень в родині – близько 80% опитаних з цим згодні. Однак, коли мова йде про громадянську активність, прийняття рішень у громадах, освоєння професій, які традиційно вважаються чоловічими, призначення на керівні посади – то тут відсоток тих молодих жінок, які схильні говорити про зростання власної ролі у цих процесах починає зменшуватися.

Й лише 36% ВПО та 37% місцевих жінок до прикладу підтримують думку, що жінок частіше почали призначати на керівні посади, й 54% ВПО та 58% місцевих згодні, що жінки активно приймають участь у процесах прийняття рішень на рівні громад(але в порівнянні із 80% підтримки перших трьох тверджень – це можна розглядати, як значне падіння). Тобто бачимо, що навіть коли 50% місцевих та 53% жінок ВПО погоджуються, що повномасштабне вторгнення призвело до руйнування традиційних уявлень про роль жінок – то впевненості в таких змінах на практиці стає все менше в сферах поза сімейним життям.

Яким чином, на вашу думку, повномасштабне вторгнення вплинуло на уявлення населення щодо ролі жінки в суспільстві? зокрема, на традиційні уявлення на кшталт: “жінка-це берегиня, мати”, “місце жінки на кухні”, “жінка не може йти на фронт”

Другим і певно найбільш яскравим маркером про сталість стереотипів стосовно жінок в українському суспільстві є погодження, при чому понад 90% серед ВПО та місцевих жительок, що жінки є більш відповідальними за виховання дітей. На додачу до цього варто врахувати, що опитування проводилося серед молодих жінок віком до 35 років, але навіть тут ми маємо такі цифри.

Що стосується не гендерного аспекту суспільних стереотипів, що були сформовані навколо жінок-ВПО, експертки, які взяли участь в глибинних інтерв'ю, відзначають, що жінки-ВПО часто стикаються зі стереотипами та упередженнями зі сторони представників приймаючих громад. Наприклад, що жінки-ВПО, переселившись з великого міста в місто або селище поменше шукають високих зарплат та не є “господарками”, або ж, що жінки-ВПО

невіруючі, або що через них почалася війна, зокрема з цим упередженням частіше стикаються на заході країни. Раніше також існував стереотип,

"ВПО приїжджають на дорогих машинах, користуються дорогими послугами"

- цитата з інтерв'ю №4,

проте, як зазначає експертка, сьогодні такі патерни та стереотипи відстежується не так часто.

Говорячи про механізми подолання стереотипів та упереджень експерти глибинних інтерв'ю запропонували кілька практик:

- Системна просвітницька діяльність з суспільством. Охоплення питань поваги до себе та своїх кордонів.
- Виявлення витоків та мотивів тих дій, з яких сформувались стереотипи, аналізувати їх та комунікувати.
- Формування нових рольових моделей та просування образу "жінки лідерки".
- Щодо стереотипів та упереджень до ВПО, одна з експерток пропонує просування в ЗМІ "історій успіху".

"Необхідно висвітлювати образ ВПО як сильної групи - втратив все, але зміг досягти чогось..."

- цитата з інтерв'ю №4.

- Щодо стереотипів та упереджень до ЛГБТіК спільноти одна з експерток, з огляду на свій досвід роботи з цією спільнотою, відзначає, що

"...якщо розглядати ЛГБТ-сектор, у багатьох людей змінюється ставлення до ЛГБТ спільноти просто від спілкування з ними..."

- цитата з інтерв'ю №2.

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ЯВИЩА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕННЯ ТА ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ПИТАННЯ

Розглядаючи питання ВПО в гендерному розрізі, бачимо, що при необхідності обрати *хто є більш вразливою категорією населення серед ВПО*, як місцеві жительки, так і жінки-ВПО частіше обирають саме жінок (56% - ВПО та 58% місцеві жительки) – про вразливість чоловіків говорять лише 28 та 25% респонденток відповідно. Однак, у форматі розгорнутих дискусій, коли учасники мають змогу вийти за рамки запропонованого гендерного розподілу – вони відмовляються проводити розмежування на чоловіків та жінок. Учасники фокус-групових дискусій, у питаннях вразливості швидше виділяли тих осіб, які мають збільшені потреби у зв'язку із їхнім віком – тобто діти та пенсіонери, або ж пов'язані зі станом здоров'я – люди з інвалідністю. Але варто врахувати в цьому контексті обмеження методу ФГД, адже природно люди менше готові говорити про виключення, або побоювання щодо якоїсь із груп публічно, перед рівними собі. З іншого боку це може бути маркером того, що у жінок існує готовність до співпраці та взаємодії із різними групами ВПО не залежно від їхнього гендеру.

Також аналізуючи результати кількісного дослідження, можна відзначити, що наявність у громаді жінок-ВПО сприймається дещо більш сприятливо, ніж чоловіків-ВПО, навіть серед самих ВПО. Таким чином, понад чверть респонденток із обох груп вважають, що жінки ВПО це насамперед – *нові можливості та додатковий ресурс, стимул для розвитку громади*.

В свою чергу, коли мова йде про чоловіків-ВПО, то лише 23% - жительок вважають, що чоловіки-ВПО – є таким *додатковим ресурсом та стимулом для розвитку громади*(в порівнянні із 26% для жінок). Крім того 22% місцевих жительок схильні сприймати зростання в громаді кількості чоловіків-ВПО як фактор для збільшення конфліктів та суперечок. Про жінок-ВПО подібним чином думають лише 11% місцевих. Але обидві гендерні групи ВПО сприймаються як однакові конкуренти за робочі місця. 21% місцевих жительок згодні, що чоловіки та жінки-ВПО – створюють конкуренцію за робочі місця. І навіть дещо більший відсоток жінок-ВПО схильні думати, що збільшення ВПО – це шлях до зростання конкуренції за робочі місця.

Тож у випадку збільшення жінок-ВПО все ж таки превалює думка про їхній потенціал для громади, а не конфлікти. А от у випадку чоловіків – конфліктність та додаткові можливості розподілилися приблизно рівно.

В експертних інтерв'ю також простежується ця думка, проте не в контексті упередження, а скоріше як констатація факту, що чоловіки-ВПО є більш вразливою групою, ніж жінки-ВПО. Експертки зазначають, що тиск на чоловіків-ВПО з боку приймаючих громад може призводити до погіршення рівня добробуту родини та наявності фінансових труднощів:

“Якщо, припустимо, чоловік переїхав з жінкою, то можуть стикатися з тим, що чоловіки “ховаються” і не виходять на роботу” - цитата з інтерв'ю №1.

Також одна з експерток відмітила ще один з проявів дискримінації чоловіків-ВПО:

“...жінок можуть не обшукувати під час евакуації чи релокації, хоча я до речі, виступаю за те, щоб жінок теж обшукували...Чоловіків обшукують з приниженням людської гідності”
- цитата з інтерв'ю №2.

За результатами кабінетного дослідження 13% опитаних чоловіків-ВПО не мають достатньо ресурсів для оплати свого житла. Натомість чоловікам ВПО частіше відмовляють роботодавці, що ускладнює процес інтеграції в громаду. Це також зумовлено тим, що роботодавці не хочуть мати справу з військовозобов'язаними, оскільки є ризик, що працівника призвуть у армію.⁷ Згідно з дослідженням аналітичного центру CEDOS першого місяця повномасштабної війни, деякі внутрішньо переміщені особи заявляли про негативне ставлення до себе з боку місцевих жителів. Особливо це стосувалося чоловіків через ідею, що чоловіки є захисниками і повинні воювати, а не залишатися в безпеці. На думку деяких респондентів, ці упередження призвели до перешкод у доступі до житла: люди не завжди хотіли надавати житло чоловікам.⁸

Для відновлення гендерного балансу необхідно приділити увагу висвітленню проблем чоловіків-ВПО. Їхні питання рідко піднімаються в медіа, на відміну від історій про жінок-ВПО з дітьми. Натомість, інформація про чоловіків часто акцентує увагу на їхньому ухиленні від військової служби, незаконному перетині кордону та підтримці агресії РФ проти України. Ці тенденції формують неправильне уявлення про чоловіків-ВПО. ВПО – це різностатева група, яка потребує всебічного аналізу та об'єктивного висвітлення.

В дискусії довкола значення збільшення кількості ВПО для громад та самих ВПО помітна і регіональна відмінність. Так за даними кількісного опитування можемо побачити, що місцеві жителі Західних областей значно менше готові сприймати ВПО як позитивний внесок в громаду, натомість більше концентруються на конфліктних ризиках від ВПО, особливо, коли мова йде про чоловіків ВПО. На прифронтових та деокупованих територіях це не є

⁷ [2023_JurFem_Жінки як внутрішньопереміщені особи .pdf](#)

⁸ [2022_GS_2.pdf](#)

настільки критичним.. Тоді ж як самі ВПО на Заході ідентифікують збільшення ВПО – як позитивний чинник.

На південному-сході стикаємося з відмінною ситуацією збільшення кількості ВПО насторожує, як ВПО, так і містян передусім *через конкуренцію за робочі місця. А у Центральному регіоні місцеві жительки більш гостро говорять про чинник тиску на інфраструктуру при збільшенні кількості жінок-ВПО.*

Намагаючись загалом розібратися, яким чином фактор внутрішнього переміщення сприймається населенням, то тут спостерігаємо тенденцію, що в українських громадах не схильні висловлюватися про явище внутрішнього переміщення в жорсткій негативній конотації. Саме по собі воно не сприймається приймаючими спільнотами як загроза, чи негативна суспільна тенденція. Хоча й може створювати певні додаткові виклики. Учасники фокус групових обговорень частіше говорили про те, що ВПО створюють новий ресурс для громади. Завдяки взаємодії із населенням з інших регіонів вдається більше дізнатися про нашу державу в цілому, переміщення сприяло розвитку місцевого бізнес середовища. А якщо переміщення відбувається у межах однієї області, то на ньому загалом загострюють менше уваги, адже такі переміщені особи сприймаються “як свої” і знайомі.

ЗГУРТОВАНІСТЬ ГРОМАДИ У СПРИЙНЯТТІ МОЛОДИХ ЖІНОК

**Довіра та конфліктність в громаді:
специфіка сприйняття та поведінки**

Досліджуючи зазначене питання, зважаючи на фактор внутрішнього переміщення, ми намагалися прослідкувати ступінь згуртованості як між жителями приймаючих громад та ВПО. Так і всередині між цими групами, щоб дати відповідь на питання, чи дійсно фактор переміщення може бути визначальною ознакою, коли ми говоримо про довіру та тенденцію до конфліктності.

В результаті кількісного аналізу даних помітно, що чинник переміщення не можна назвати якимось особливим аспектом, що призводить до провокації конфліктів, як в рамках груп місцевих, так і між ВПО та місцевими. Про наявність суперечностей в цілому заявляють лише близько 12%, респонденток із всієї вибірки.

Якщо розглянути більш детально ці 12% респонденток, які висловилися про наявність конфліктів то серед місцевих жителів простежується, хоч і незначна, але вища тенденція до конфліктності із жителями своєї громади, ніж ВПО. Однак тут варто вказати на наявність певного дисонансу, адже ВПО навпаки схильні частіше говорити про наявність конфліктів і відзначають, складнощі у їх вирішенні при взаємодії із місцевими жителями. Так 15% ВПО доводилося конфліктувати із місцевими жителями(для Західних областей 20%), а 67% вказують на складність у вирішенні спільних проблем, коли при міжгруповій взаємодії ці цифри більше схиляються у бік порозуміння. На основі відповідей учасників фокус-групи з жителями приймаючої громади можна також відмітити наступні тенденції щодо конфліктів:

1. Зростання рівня конфліктності у суспільстві

Учасники фокус-групи одностайно зазначили, що з продовженням війни зростає рівень конфліктності серед населення. Війна загострює емоційний стан людей, що робить їх більш схильними до конфліктів. Це свідчить про підвищену напругу в суспільстві, яка може негативно впливати на міжособистісні стосунки та загальну атмосферу у громадах.

2. Основні джерела конфліктів.

Учасники визначили декілька ключових сфер, в яких найчастіше виникають конфлікти:

- Питання права на задоволення в умовах війни (відмітили 4 респонденти). Це вказує на те, що війна не тільки впливає на матеріальні умови життя, але й загострює ідеологічні та культурні розбіжності серед населення.
- Розподіл ресурсів під час війни. Ресурси стали більш обмеженими, що спричиняє конфлікти, особливо коли виникають питання справедливого їх розподілу між місцевими жителями та внутрішньо переміщеними особами.
- Різний досвід проживання війни. Один з учасників ФГД відмітив, що конфлікти часто виникають через різне сприйняття і досвід війни. Це може бути пов'язано з тим, що різні групи людей мають різні погляди на війну, що впливає на їхнє ставлення до ситуацій та один до одного.

3. Стратегії реагування на конфлікти.

Учасники фокус-групи описали різні підходи до вирішення конфліктних ситуацій:

- Уникання конфліктів. Троє учасників зізналися, що намагаються уникати спілкування з людьми, які схильні не погоджуватися з їхньою думкою. Це може свідчити про бажання зменшити напругу, проте також вказує на можливість ізоляції та відсутності конструктивного діалогу.
- Конструктивний підхід до конфліктів: Один учасник вказав, що конфлікти можуть бути корисними, оскільки після них часто відбувається прогрес у комунікації. Це свідчить про те, що деякі члени громади бачать у конфліктах можливість для зростання та покращення взаєморозуміння.

Загалом, у відповідях простежується розуміння того, що конфлікти є неминучими, особливо в умовах війни, проте важливо, як ці конфлікти вирішуються. Деякі учасники бачать у конфліктах потенціал для розвитку та покращення комунікації, що є позитивним сигналом для подальшої інтеграції внутрішньо переміщених осіб у громади.

Показники тих, хто стикався із конфліктністю при взаємодії	Місцеві мешканці	ВПО
Місцеві мешканці	11% місцевих відзначають наявність конфліктів між жителями громади	10% місцевих відзначають наявність конфліктів з ВПО
ВПО	15% ВПО кажуть про конфлікти з місцевими жителями(на заході частка таких є більшою 20%)	12% ВПО кажуть, що конфліктують із іншими ВПО

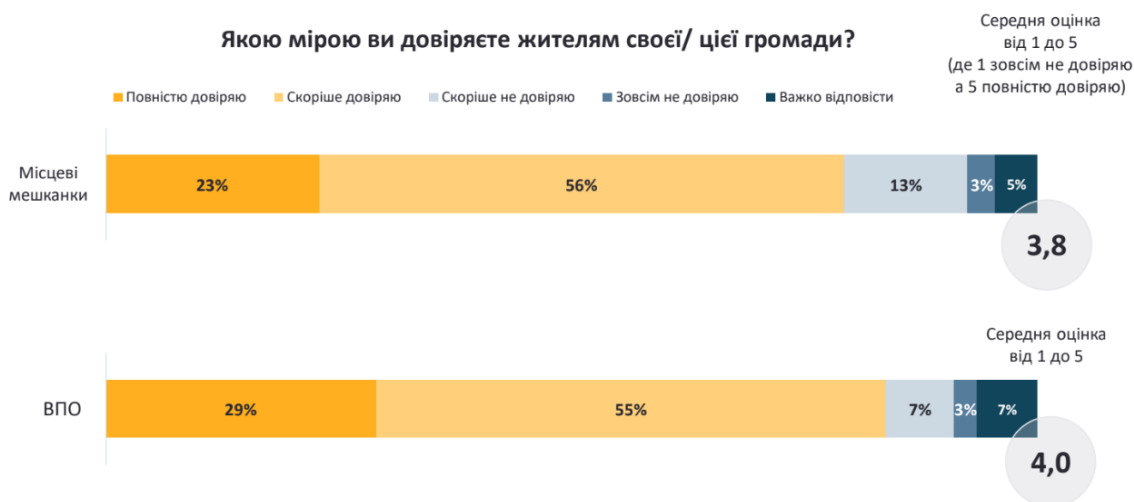
Показники ефективності вирішення конфліктів для тих респонденток ВПО та місцевих, які казали, що конфліктують

Для тих, хто стикався із конфліктністю показники ефективності вирішення спільних проблем	Місцеві	ВПО
Місцеві	57% місцевих жителів не зовсім вдавалося вирішити проблеми зі жителями своєї громади	55% місцевим жителям не зовсім вдавалося вирішити конфлікти з ВПО
ВПО	67% ВПО не зовсім вдавалося вирішити проблеми із місцевими	55% ВПО не зовсім вдавалося вирішити конфлікти з ВПО

Зміна взаємовідносин між групами місцевих та ВПО	Місцеві	ВПО
Місцеві	7% покращились відносини із місцевими у місцевих	7% місцевих кажуть про покращення відносин із ВПО
ВПО	12% покращились відносини ВПО із місцевими	11% ВПО кажуть про покращення відносин із ВПО

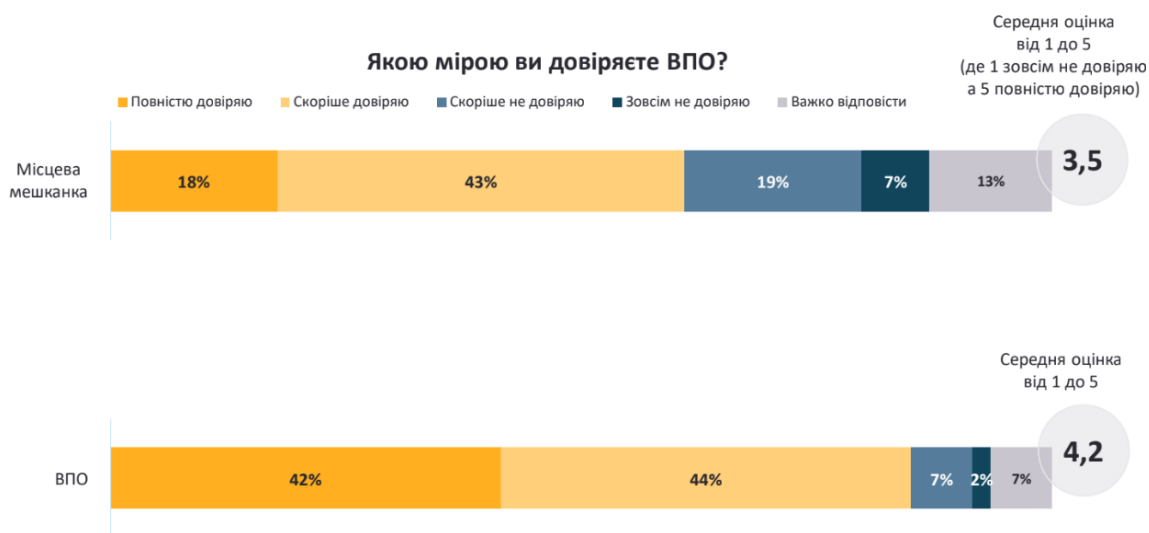
Коли мова заходить про питання довіри, ми бачимо чіткий розкол між групами місцевих жителів і ВПО. Місцеве населення в більшості випадків схильне довіряти насамперед тим, кого вони добре знають – членам своєї громади. З іншого боку, ВПО більше довіряють своїм однодумцям – іншим переселенцям, з якими вони поділяють подібний досвід. Цей розрив у довірі може бути зумовлений багатьма факторами, включаючи різні життєві обставини, рівень взаємодії з приймаючою громадою, а також минулий досвід, який міг вплинути на сприйняття різних соціальних груп. Наприклад, ВПО можуть відчувати себе більш захищеними серед тих, хто поділяє їхню ситуацію, що сприяє вищому рівню довіри до представників своєї спільноти. Також важливо звернути увагу на загальні показники довіри в обох групах. ВПО зазвичай демонструють вищий рівень довіри як до своїх, так і до місцевих жителів: середній рівень довіри до інших ВПО становить 4,2 бала, а

до місцевих жителів – 4,0 бала. Це може свідчити про прагнення переселенців до інтеграції та встановлення позитивних стосунків у приймаючих громадах.

Місцеві мешканки N = 800. Жінки ВПО = 400

У той же час, місцеві жителі проявляють дещо нижчий рівень довіри як до постійних жителів власної громади, так і до ВПО. Вони оцінюють рівень довіри до своїх сусідів у середньому на 3,8 бала, а до переселенців – на 3,5 бала.

Місцеві мешканки N = 800. Жінки ВПО = 400

Такий розрив може свідчити про певні стереотипи або недовіру, що виникають через обмежену взаємодію або недостатнє розуміння ситуації, в якій опинилися переселенці. Таким чином, для зміцнення соціальної згуртованості необхідно працювати над підвищенням рівня довіри між цими групами.

Такі показники, особливо нижчий рівень довіри з боку місцевих жителів, свідчать про певне відмежування між цими групами. Місцеві жителі менш схильні довіряти ВПО, а їх контакти з переміщеним населенням вочевидь є обмеженими, що може не провокувати значної кількості конфліктів, але так само перешкоджати згуртованості громади. Водночас, ВПО відчують більшу потребу у взаємодії та налагодженні відносин з місцевими жителями. Однак, бар'єри на цьому шляху можуть сприяти зростанню конфліктності, оскільки ВПО прагнуть до інтеграції, а їхні спроби не завжди зустрічають позитивну відповідь з боку місцевого населення.

Ми також дослідили безпосередні причини виникнення тих чи інших конфліктів та розколів в громадах. За результатами нашого кабінетного дослідження стало відомо, що напруга, пов'язаної з ухиленням чоловіків від призову, зростає на 11% що безумовно впливає на виникнення додаткових конфліктів.⁹ Учасники якісного етапу дослідження BBC Media Action зазначили, що приймаючі громади по-різному ставляться до чоловіків ВПО і жінок ВПО. Жінки і діти іноді були більш бажаними гостями, ніж чоловіки. Чоловіки-переселенці стикалися з різним ставленням - від доброзичливого до осуду за втечу, та за те, що вони не воювали. Чоловіки ВПО відчували, що приймаючі громади обурювалися їхньою присутністю, особливо якщо місцеві чоловіки воювали¹⁰. Ці тези, під час інтерв'ю, підтверджують і наші експертки. Двоє з п'яти експерток відмітили, що в ця проблема дійсно існує і є досить поширеною, зокрема в Західних регіонах.

Під час кабінетного дослідження було виявлено тривожний тренд, який стосується конфліктів, що виникають на тлі розподілу ресурсів та гуманітарної допомоги. Зокрема, проблема нерівномірного розподілу допомоги між внутрішньо переміщеними особами (ВПО) та місцевими жителями стала однією з основних причин непорозумінь та напруги в приймаючих громадах.

В опитуванні, яке було проаналізовано в рамках дослідження, значна частина респондентів висловила своє незадоволення щодо справедливості розподілу ресурсів. Зокрема, 21% ВПО і 29% місцевих жителів погоджуються з тим, що система надання допомоги є несправедливою. Місцеві жителі часто відчують себе обділеними, оскільки вони не отримують тієї ж підтримки,

⁹ [2023 Seed Аналіз соціальної тканини в цілому.pdf](#)

¹⁰ [2022 2023 Жінки в Україні BBC.pdf](#)

що і переселенці. Це створює відчуття нерівності і призводить до напруги між цими групами.

Окрім цього, виникають конфлікти, пов'язані з контролем за розподілом допомоги. Приймаючі громади часто стикаються з труднощами у відстеженні та контролі кількості допомоги, що надається на одну особу. Це призводить до ситуацій, коли громади починають звинувачувати ВПО в шахрайстві, вважаючи, що вони отримують більше ресурсів, ніж мають право. У відповідь на це, ВПО критикують приймаючі громади за обмеженість допомоги, що надходить, і навіть звинувачують місцевих представників у "розкраданні" ресурсів.

Такі конфлікти не лише поглиблюють розкол між переселенцями та місцевими жителями, але й підривають загальну довіру до системи надання гуманітарної допомоги. Неправильний розподіл ресурсів може призвести до серйозних соціальних наслідків, таких як зростання напруги, посилення стереотипів і навіть ескалація конфліктів на міжособистісному рівні.

З метою зменшення цієї напруги необхідно впроваджувати прозорі механізми контролю та розподілу допомоги, забезпечувати рівномірний доступ до ресурсів для всіх членів громади та налагоджувати ефективну комунікацію між переселенцями і місцевими жителями. Важливо також проводити просвітницькі кампанії, які сприятимуть підвищенню рівня взаєморозуміння і толерантності в громадах, що приймають ВПО.¹¹

ПРАКТИКИ ВКЛЮЧЕННЯ ЖІНОК-ВПО У ЖИТТЯ ГРОМАДИ

Перш ніж говорити про практик включення жінок-ВПО у життя приймаючих громад варто зауважити, що під словом

***"включення"** розуміємо - своєрідну дифузію до соціальної тканини приймаючої громади, шляхом формування природного, добровільного інтересу у переміщеного населення до участі у житті приймаючої громади, через різні форми діяльності.*

Зараз можемо спостерігати низку практик, які направлені на взаємодію та залучення жінок, зокрема жінок ВПО. Вони є різноспрямованими за своїм характером та переслідують різні цілі, починаючи від забезпечення базових

¹¹ [2022 ПРАКТИКИ ВЗАЄМОВІДНОСИН, КОНФЛІКТИ ТА ТРИГЕРНІ ТЕМИ СЕРЕД УКРАЇНСЬКИХ ВПО ТА ПРИЙМАЮЧИХ ГРОМАД.pdf](#)

потреб, психологічної адаптації, до залучення населення в економічну активність. Серед них можна виділити, як загальнодержавні практики. Сьогодні вони формуються на основі *Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках*, затвердженої 7 квітня 2023р.

Стратегія базується на 5 основоположних цілях, а саме:

- Посилення спроможності держави у реагуванні на виклики внутрішнього переміщення та забезпечення умов для реалізації державної політики у сфері внутрішнього переміщення.
- Створення умов для безпечного переміщення осіб з населених пунктів, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій, та задоволення їх гуманітарних потреб.
- Сприяння адаптації внутрішньо переміщених осіб на новому місці проживання безпосередньо після внутрішнього переміщення
- Сприяння інтеграції внутрішньо переміщених осіб шляхом створення умов для розвитку потенціалу, посилення спроможності приймаючих територіальних громад.
- Підтримка безпечного повернення до покинутого місця проживання та реінтеграції внутрішньо переміщених осіб¹²

Ключовою в рамках нашого дослідження є четверта стратегічна ціль, однак варто відмітити, що незважаючи на план, більшість завдань даної стратегії, саме за 4 пунктом залишаються невирішеними. Крім, державних практик, існують ініціативи великих громадських організацій та організацій донорів, а також точкові локальні практики місцевих організацій громадянського суспільства. Прикладами яких можуть бути проект ГО “Наша рада”, спрямований на психологічну підтримку та соціальну включеність ВПО у м.Кропивницькому¹³. Або ж культурно-просвітницький табір для дітей, як місцевих, так і ВПО у Колочавській територіальній громаді, що у Хустському районі на Закарпатті¹⁴. За дослідженням організації ГО “Горизонт змін”, яка

¹² <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-%D1%80#Text>

¹³ <https://euneighbourseast.eu/uk/news/stories/garno-provedenyj-chas-ta-pokrashhennya-emocijnogo-stanu-proyekt-psyhologichnoyi-dopomogy-nasha-pidtrymka/>

¹⁴ <https://social.com.ua/lyshe-u-nas/na-zakarpatti-organizuvaly-dytyachyi-litnij-tabir-dlya-integraciyi-vpo/>

протягом вересня-грудня 2022 провела моніторинг інтеграційних практик ВПО, шляхом надсилання інформаційних запитів до ОМС та експертних опитувань було виявлено такі практики як:

- надання гуманітарної допомоги(переважно відбувається з боку ОМС);
- інформаційна підтримка;
- надання психологічної допомоги;
- надання правничої допомоги та юридичних консультацій;
- заходи із допомоги у працевлаштуванні;
- культурні заходи;
- створення неформальних освітніх можливостей;
- заходи для дітей ВПО;
- створення фізичних просторів, хабів для ВПО;
- спільні волонтерські дії¹⁵.

Наш власний моніторинг українського медіа простору, який врахував дещо ширший часовий проміжок до червня 2024р. й фокусувався на практиках спрямованих на молодих жінок ВПО. А також діалог із експертами в даній сфері дозволив актуалізувати, що станом на першу половину 2024р. найбільш часто повторюваними практиками роботи із ВПО стали:

- заходи, пов'язані із **залученням жінок до економічної активності**, як то “Власна справа”, або ж “Rescilling Ukraine”, де жінки, які мають досвід водіння мають змогу опанувати навички водіння вантажівки¹⁶;
- практики **розбудови потенціалу громадянського суспільства**, яке включене у захист інтересів ВПО. Сюди також можна віднести ініціативи зі створення Рад ВПО - активний розвиток якої припав саме на 2023р. Серед інших прикладів можна назвати створення Асоціації молодих ВПО¹⁷, спрощення порядку вступу до міської Молодіжної ради у м.Луцьк¹⁸, чи то запровадження посади Радника з питань ВПО при

¹⁵<https://socsprava.com.ua/praktyky-integracziyi-vnutrishno-peremishhenyh-osib-u-pryjmayuchi-gromady/>

¹⁶<https://www.okko.ua/okko-stala-partnerom-proyektu-reskilling-ukraine-z-navchannya-zhinok-vodijok>

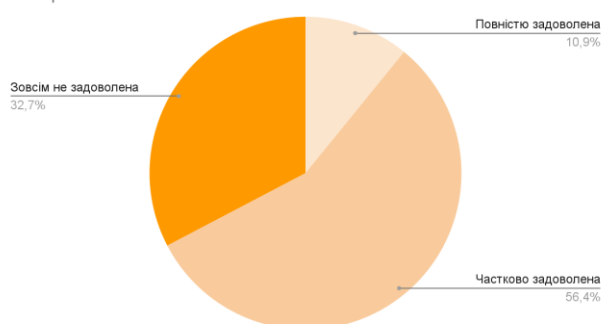
¹⁷<https://bahmut.in.ua/meshkanczi-kramatorska-zmozhut-otrymaty-groshovu-dopomogu-cherez-ukrposhtu/>

¹⁸<https://www.prostir.ua/?news=yak-pratsyuyut-instrumenty-lokalnoji-demokratiji-pid-chas-vijny>

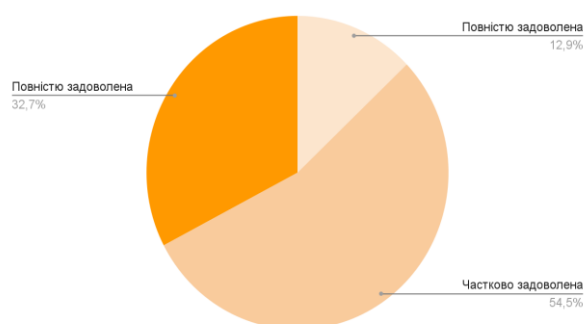
Молодіжній Раді Чернігівської області¹⁹. Або навчання організацією “Право на Захист” керівників середньої ланки своєї ГО, які працюють в напрямку надання допомоги ВПО²⁰. Також треба зазначити, що експерти звертали увагу на те, що переміщення ВПО із досвідом громадського активізму, особливо із Донеччини та Луганщини в певних випадках ставали рушіями змін та громадського активізму в приймаючих громадах. Прикладом такого формату включення є створення інтеграційного хабу “Платформа спільних дій” у Мукачеві за активної участі ГО “Маріупольська спілка молоді”²¹.

- Важливою для задоволення громадянських прав ВПО стало надання можливості переміщеним особам голосувати на виборах, хоча це й є тим нововведенням, яке було запроваджене, ще після першої хвилі переміщення у 2014р. й вочевидь потребуватиме доопрацювання, коли в Україні сформується умови для проведення наступних виборів.
- Починаючи із 2022р. ми також дедалі частіше стикаємося із практикою переміщення не лише населення, а й органів місцевого самоврядування, які після окупації їхніх населених пунктів діють в екзилі, така практика до прикладу характерна для Запоріжжя. Низка ОМС Луганщини також продовжують свою діяльність за межами області, адміністрація Маріуполя базується нині у Дніпрі. Тим не менш, за результатами кількісної частини цього дослідження лише 11% місцевих та 13% жінок ВПО станом на червень 2024 року *повністю задоволені умовами для того, щоб впливати на рішення в громаді/*

Місцеві мешканки

ВПО

¹⁹ <https://www.0462.ua/news/3596651/kramatorcanka-olga-dzerzinska-comu-pereselenci-obiraut-cernigiv>

²⁰ <https://www.irf.ua/idp-integration-2024/>

²¹ <https://varosh.com.ua/vijna/pereselenczi-cze-ne-problema-cze-resurs-yak-mariupolczi-u-mukachevi-integracijnyj-hab-zbuduvaly/>

- проекти й ініціативи, які направлені на **надання психологічної допомоги** були зазначені всіма експертками. Тим не менш, наш моніторинг показує, що дедалі частіше психологічна допомога стає не окремою послугою чи ініціативою, а є однією із форм комплексної роботи із переміщеним населенням поряд із іншими видами діяльності, як то вищезазначеними заходами економічного характеру;
- **створення безпечних просторів, багатофункціональних хабів** також користується популярністю як практика націлена, зокрема й на молодих жінок ВПО. Однак дедалі частіше такі безпечні простори позиціонують себе як місце для розвитку й залучення, або ж допомоги всій громаді. Прикладами подібних просторів може бути Women Safe Space у місті Запоріжжі, при чому він позиціонує себе як місце для всіх, хто потребує підтримки, адже у прифронтових містах тягар війни відчувається особливо гостро й всі жителі тим чи іншим чином є постраждалими від війни²². Іншим форматом хабу, який теж сфокусований на роботі із ВПО, однак переслідує цілі допомоги українкам у кар'єрній самореалізації з урахуванням індивідуальних потреб та особливостей є мережа просторів "Вона Хаб"²³;
- **активність локальних лідерів, а саме соціальних працівників, або ж мерів чи голів невеликих громад**, які формують персональні контакти з ВПО й здатні більш оперативно та прицільно визначати їхні потреби також згадувалася експертами. Зокрема прикладом такої діяльності за результатом медіа моніторингу в рамках цього дослідження стала активність соціального працівника Кіптівської громади на Чернігівщині²⁴.
- **програми із будівництва житла**, сюди також можемо віднести практику створення та проживання у **модульних містечках**. Проглядається більша схильність ВПО **купувати постійне житло** на новому місці проживання. Експерти вказували, що орієнтація ВПО на придбання власного житла у приймаючій громаді стає ознакою того, що вони вже більш схильні сприймати переміщення як нову

²²<https://zmina.info/articles/dopomagayemo-zhinkam-adaptuvatsya-na-novomu-misczi-ta-samorealizuvatsya-yak-diye-bezpechnyj-prostir-dlya-zhinok-ta-ditej-v-zaporizhzhji/>

Дані із експертного інтерв'ю.

²³ https://ukraine.unfpa.org/uk/unfpa_helps_women_vona_hubs

²⁴ <https://www.ukrainer.net/kateryna-yanko/>

реальність, й поступово відмовляються від погляду на нього через призму “відкладеного життя”.

**“Для тих, хто виїхав з окупованих територій - розуміння, що переміщення надового, змушує купувати житло на новому місці”
- Наталія Селюкова.**

Можемо також підтвердити, що й досі наявні практики, які направлені на надання гуманітарної допомоги, правничої допомоги, організацію заходів для дітей, спільні волонтерські дії, культурні практики або ініціативи із благоустрою. Важливе місце займає інформування населення - як ініціативи із інформування, із певними елементами діалогічності можна назвати проведення Форумів із участю ВПО, місцевої влади та профільних ОГС, як то форум організацій, які допомагають ВПО у Луцьку²⁵ або ж Чернівецькій області²⁶. Тим не менш, за використаними нами пошуковими запитами, такі події зустрічаються рідше. Експерти також вказували на зменшення кількості надання гуманітарної допомоги.

Якщо ж звернути увагу на ключових стейкхолдерів, які опікуються питаннями внутрішньо переміщеного населення, то за нашим моніторингом перевага належить саме громадському сектору. Зокрема активно долучаються та закривають питання фінансування практик та проектів для ВПО організації із структури ООН, як то ООН-Жінки, Жіночий фонд миру та гуманітарної допомоги ООН, ПРООН, Фонд Народонаселення ООН в Україні, IREX, USAID, Міжнародний Фонд Відродження. Серед іноземних державних структур залученими є Європейський Союз, уряди Канади, Великої Британії, тощо. Практик, які б ініціювали українські ОМС, або ж державні структури загалом було відслідковано значно менше. Хоча таки необхідно наголосити, що місцева влада схильна приймати Місцеві програми інтеграції ВПО, або ж економічної підтримки, й створення безпечних просторів та хабів, або ж організація певних заходів таки потребують вибудовування зв'язків із ОМС. Тим не менш, Під час правового аналізу 193 місцевих НПА, який було проведено в рамках програми «Єднання заради дії»(2023) встановлено, що 124 (65%) із них потребують внесення змін. Під час аналізу були виявлені суттєві недоліки окремих положень місцевих нормативно-правових актів, які

²⁵ <https://sylappravdy.com/vpo-na-volyni-yak-vymusheni-pereselenczi-stayut-chastynoyu-gromady/>

²⁶ <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/yes-undp-ta-uvkb-oon-pidtrymaly-forum-z-intehratsiyi-vpo-u-chernivtsyakh>

обмежують права внутрішньо переміщених осіб на соціальний захист та участь у здійсненні місцевого самоврядування (участь у загальних зборах, громадських слуханнях, внесення місцевої ініціативи тощо). Це стосується зокрема ВПО, які не мають реєстрації місця проживання на території громади та відсутності даних про неї в реєстрі територіальної громади²⁷.

На нашу думку, збільшення частоти одних практик в порівнянні із іншими відносно жінок ВПО, пов'язані із тим, що процес переміщення населення здійснює рух у напрямку вже не лише забезпечення базових потреб ВПО, а створення середовища ними й для них, що б дозволяло в подальшому комфортно проживати в тій чи іншій громаді. Перший шок від нової реальності поступово проходить і тому ВПО та організації, які з ними працюють дедалі більше починають звертати увагу на задоволення економічних та громадянських прав.

ВИКЛИКИ ТА ПОТРЕБИ З ЯКИМИ СТИКАЮТЬСЯ УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ

В цілому, коли мова йде про становище жінок у суспільстві дані кількісної частини нашого дослідження показують, що більшість молодих ВПО та місцевих жінок схильні говорити про погіршення. Такої думки дотримуються 60% - місцевих мешканок та 62% жінок-ВПО. При чому з віком, кількість песимістично налаштованих жінок навіть у розрізі 18-35 років зростає.

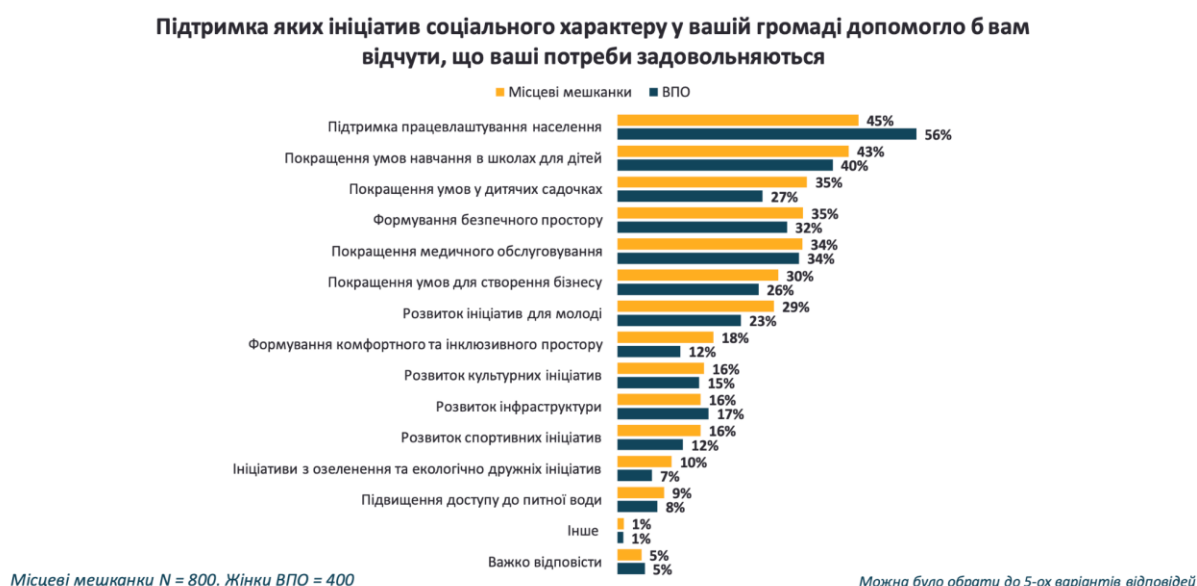
Коли ми запитували про задоволеність умовами в громадах для здійснення різного роду активностей більшість молодих жінок ВПО та місцевих говорили про ці питання зі стриманим оптимізмом, підтримуючи варіант відповіді *частково задоволена*.

Аналіз викликів та потреб ВПО, жінок-ВПО, жінок, які не мають досвіду переміщення, або ж загалом потреб всього населення України, залишається сам по собі значним викликом як для держави, так і громадського сектору. В процесі кабінетного дослідження нам вдалося відслідкувати декілька публікацій, які при аналізі потреб застосовували відмінну методологію, або ж робили фокус на певних специфічних потребах, як то виклики і потреби

²⁷ https://drive.google.com/file/d/10Qt1Q00UvSGfsdVpf7O5PsOrhW2y8_LA/view

працевлаштування²⁸ або ж аналіз, в тому числі й базових потреб, які включає в свою методологію MOM²⁹. Дані розбіжності та зміни у методології навіть періодичних зрізів ускладнюють можливості для проведення кореляції між наявними практиками та відповідністю цих практик потребам та викликам, з яким стикаються жінки, зокрема ВПО. З іншого боку, це створює підґрунтя для формування уявлень про певні тренди, й подальшого поштовху для виконання завдань *Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення* в частині моніторингу.

За даними кількісного опитування, проведеного в рамках цього дослідження найбільш пріоритетними для молодих жінок, є підтримка ініціатив соціального характеру, які спрямовані на **підтримку працевлаштування населення, добробут дітей(покращення умов у школах, дитячих садках), покращення медичного обслуговування та формування безпечного простору.**

Дані якісної частини дослідження підтверджують вищенаведені кількісні показники. Разом з тим, співставляючи відповіді респондентів ФГД та інформацію із експертних інтерв'ю та кількісного опитування можемо визначити, як і деякі додаткові потреби, так і заглибитися в суть вищенаведених.

²⁸ Демченко І., Терюханова І., Булига Н. Дієвість політики підтримки економічної активності внутрішньо переміщених жінок як складової раннього відновлення України. К. 2024. 60с. URL: <https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/24/04/03/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82.indd.pdf>

²⁹ Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні — Опитування загального населення — Раунд 16. IOM. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo>

Найбільшою потребою для українських молодих жінок, як ВПО, так і місцевих, як вже було сказано постає можливість **працевлаштування та самореалізації**. Тому програми, спрямовані на вирішення цієї проблеми, є дуже затребуваними в суспільстві, і їхня значна кількість цілком обґрунтована, оскільки вони необхідні для всього населення. Також варто привернути увагу, що коли в ході кількісного дослідження ми питали про *задоволеність можливостями для того, щоб заробляти та можливостями для самореалізації, роботи те, що любиш у громаді проживання* 25% місцевих жительок сказали що задоволені можливостями для самореалізації, робити те, що люблять, проти 20% жінок-ВПО. В той час, як можливості для заробітку у своїй громад місцеві(19% задоволені) та ВПО(20% задоволені) оцінили приблизно однаково. В цілому сприйняття можливостей для самореалізації є дещо кращим.

Разом з тим жінки також визнають, що навантаження на них в умовах воєнних дій також зростає. Постають питання поєднання роботи та волонтерства, ресурсів і можливостей у проектній діяльності. Це підтверджують дані нашого кількісного дослідження, де 90% місцевих та 93% ВПО згодні з тим, що *через мобілізацію чоловіків зросло навантаження на жінок*. Так само більшість в понад 70% як місцевих, так і ВПО згодні з тим, що *жінки почали частіше перейматися питаннями матеріального забезпечення сім'ї, брати більшу відповідальність за прийняття рішень в родині*. Але, проблемним питанням все одно постає *фінансова захищеність*. З тим, що *жінки стали менш фінансово захищеною групою населення* згодні 56% місцевих і 62% молодих жінок-ВПО. І саме вони як суспільна група частіше згадували про потребу у фінансовій допомозі під час якісної частин дослідження.

Потреби пов'язані із емоційно-психологічним станом(**потреба стабільності, підтримки, збереження особистих кордонів, наявності морального ресурсу**) активно артикулювалися під час якісної частини підготовки аналітики. Причину подібної потреби у психологічній підтримці можна пов'язувати із тривалим характером бойових дій, і з тим, що на початку повномасштабного вторгнення населення не схильне було звертатися по психологічну допомогу. За даними дослідження МОМ станом на березень-квітень 2022р. - 97% переміщених жінок не отримували психологічну допомогу³⁰. Й подібні стереотипи можуть існувати й досі. А практика

³⁰ <https://hromadske.ua/posts/vijna-ne-virok-yak-zhinki-vidpovidayut-na-yiyi-vikliki>

благодійного фонду “Імпульс.UA” показує, що спершу надання гуманітарної допомоги було магнітом, щоб залучити людей та познайомити їх із іншими видами активностей³¹. З іншого боку зазначення складнощів у підтримці здорового емоційно-психологічного стану може бути пов’язане із певними зловживаннями тематикою, яка зараз на слуху. Але, якщо торкатися питання жінок-ветеранок, які є теж тією групою населення, які стикаються із стереотипами та потребують реінтеграції та включення - то саме для них психологічна допомога залишається тим необхідним аспектом для стабілізації та повернення до цивільного життя.

Для жінок, які схильні брати на себе ключову відповідальність за виховання дітей важливою потребою залишається **добробут дітей**. Про це вказували як респондентки ФГД, торкаючись проблематики спокою дітей під час близькості бойових дій, взаємодії з дітьми - особливо на новому місці проживання для ВПО, так і експертки, наголошуючи на питаннях можливостей офф-лайн освіти, неформальних заходів для дітей ВПО, де вони можуть мати досвід живого спілкування як одного із інструментів включення.

Ще одним важливим питанням для населення постає доступність медичних послуг. Цей виклики особливо гостро відчувають прифронтові міста. Крім того, в питанні надання медичних послуг експертки наголошували на недостатній увазі саме до гендерного фактору, особливо, коли мова йшла про ветеранок та процес їхньої фізичної реабілітації, включно із репродуктивною функцією. І треба наголосити, що практи, які б чітко були спрямовані на надання медичної допомоги чи подібних послуг при моніторингу за нашими запитами не було відмічено, так і попередні дослідження про це не зазначали.

До потреб та викликів, про які більш схильні говорити ті респонденти ФГД, які мали певний тривалий або короткий досвід внутрішнього переміщення належать **складність наважитися на переїзд, сприйняття його як виклику, проблеми у взаємодії із родичами**, до яких довелося приїхати **чи іншими жителями центрів компактного проживання, модульних містечок** через обмежений просторі та зручності для значної кількості

³¹<https://zmina.info/articles/dopomagayemo-zhinkam-adaptuvatsya-na-novomu-misczi-ta-samorealizuvatsya-yak-diye-bezpechnyj-prostir-dlya-zhinok-ta-ditej-v-zaporizhzi/>

населення. Звідси виходить **потреба у забезпеченні житлом** - яка піднімається як болюче питання і за результатами інших зрізів³².

Одна із наших експерток також зауважила виклики пов'язані із виключенням із практик включення та інтеграції кейсів населення, яке має нетрадиційну гендерну орієнтацію, належить до групи із підвищеними потребами. Загалом питання гендерних стереотипів продовжує залишатися викликом для українських жінок, однак воно вже було більш детально описано у попередньому розділі.

Безпека також доволі часто згадувалася, як виклик, хоча й той який з часом сприймається вже спокійніше. За даними кількісного опитування найбільше молоді жінки ВПО та місцеві *задоволені умовами в громаді саме для того, щоб почуватися в безпеці*. 31% ВПО та 24% місцевих.

³² Інтеграція внутрішньо-переміщених осіб у приймаючих громадах. Аналітичний звіт за результатами фокус-групового дослідження. Група Впливу. URL: <https://www.vplyv.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82-%D1%84%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%81-%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%B8.pdf>
Малиновська О. Яценко Л. Внутрішні вимушені переміщення: обсяги, проблеми та способи їх вирішення. НІСД. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vnutrishni-vymusheni-peremishchennya-obsyahy-problemy-ta-sposoby-yikh>

Кількісний зріз населення, яке ми запитували про те, *які аспекти вашого життя погіршилися внаслідок повномасштабного вторгнення* підтверджує вищенаведені виклики адже:

- 82% ВПО та 72% місцевих жительок сказали про погіршення морально-психологічного стану,
- 72% ВПО та 44% місцевих жительок про погіршення матеріального становища. При чому традиційно у селах воно є гіршим для респондентів ВПО, а також у Південно-Східному регіоні для населення обох груп.
- 39% ВПО та 27% місцевих мешканок казали про погіршення фізичного здоров'я
- 22% ВПО та 14% місцевих про погіршення стосунків із членами сім'ї.

Однак в той же час міжособистісний фактор взаємодії серед українок відзначається як той, яких хоч і незначним чином, але покращився. На відміну від аспектів емоційного та матеріального характеру.

Таким чином, загалом можемо спостерігати кореляцію між потребами населення та наявними практиками включення, за винятком медичної сфери. Тим не менш, наявність протягом тривалого періоду переміщення, який загалом для більшості населення складає близько 591 дня(станом на квітень 2024р.)³³ подібних потреб вказує на необхідність не стільки пошуку нових форм включення ВПО та згуртованості між місцевим та переміщеним

³³ Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні — Опитування загального населення — Раунд 16. IOM. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo>

населенням, а моніторингу та покращення, збільшення ефективності вже наявних ініціатив.

Які аспекти вашого життя покращилися після повномасштабного вторгнення?

Місцеві мешканки N = 800. Жінки ВПО = 400

Довільна кількість відповідей

ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ НАЯВНИХ ПРАКТИК ТА ГОТОВНІСТЬ ЦІЛЮВИХ ГРУП ПРОЯВЛЯТИ ГРОМАДСЬКУ АКТИВНІСТЬ

Одним із перших напрямків, про який би хотілося згадати в контексті можливих подальших кроків для розвитку наявних практик є **сфера громадського активізму та включення в громадянське суспільство певного населеного пункту**. В цьому контексті одним із найбільш поширених та навіть закріплених на державному рівні інструментів є створення та діяльність Рад ВПО. Станом на листопад 2023 в Україні було створено 597 Рад ВПО, вони діяли при всіх 25 ОВА та КМВА, зокрема 80 діяло при районних та 492 ОМС³⁴. Ради ВПО - є органами самоврядування, що мають на меті залучення та об'єднання проактивних ВПО, щоб ефективніше та оперативніше захищати права, виявляти та реалізовувати потреби ВПО. До їх складу часто входять представники місцевої влади, громадських організацій і самі переселенці³⁵. До 1 вересня 2023р. за постановою про "Про затвердження Типового положення про Раду з питань внутрішньо

³⁴ <https://minre.gov.ua/2023/11/04/zavershyvsya-vseukrayinskyj-forum-rad-vpo-pidbyvayemo-pidsumky/>

³⁵ [2023 Як ВПО долучені до життя громад.pdf](#)

переміщених осіб” ОМС та ОВА було рекомендовано створити такі Ради³⁶. Варто визнати, що в окремих населених пунктах Ради ВПО стали дійсно потужним інструментом адвокації інтересів переміщеного населення. Проте, за словами експертів при застосуванні такого інструменту варто враховувати реальну готовність членів Ради ВПО діяти від її імені. Тобто створення Рад ВПО не має відбуватися шляхом примусу, або лише для того, щоб виконати вимоги ЦОВВ. Крім того, щоб ради ВПО були дійсно дієвими структурами важливо звертати увагу на потенціал самої громади та спільноти переміщеного населення, адже в окремих населених пунктах може проживати незначна кількість ВПО й таким чином створення дієвої ради ускладнюється загальною нестачею людського ресурсу. Й замість того, щоб створювати Ради ВПО в кожній громаді, можна мати такі й делегувати своїх представників на рівні району або ж області. Разом з тим, хотілося б відзначити, що станом на перше півріччя 2024р. наявно обмаль узагальненої інформації у відкритому доступі завдяки, якій можна було б оцінити чи дійсно понад 597 створених Рад ВПО ведуть свою активну діяльність.

З іншого боку, ще однією рекомендацією, в даному контексті, яку вдалося отримати від опитаних експерток, стала ідея більш активного розвитку локального лідерства, зокрема жіночого лідерства, що може бути хорошим інструментом для підсилення невеликих громад та тамтешньої політики включення, тим більше, що запит на нього існує. Учасники фокус групових обговорень також погоджувались, що масштабування практик, проектів та заходів для населення, яке проживає у сільській місцевості могло б сприяти загальній активізації та включеності населення України. Однак, для його залучення важливо більш чітко пояснювати чи навіть показувати те, які переваги може отримати громада, і всі її жителі.

Як аспект, який потребує покращення учасниками ФГД також було зазначено інформування населення, зокрема ВПО, або ж створення й координація платформ, які б містили та ефективно доносили інформацію про можливості для ВПО у громаді. Дозволяли координувати зусилля між організаціями громадянського суспільства, що працюють у даному напрямку. Адже помітна тенденція до того, що навіть попри наявність достатньої кількості практик -

³⁶<https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-typovoho-polozhennia-pro-radu-z-pytan-vnutrishno-s812-40823>

інформування про них не завжди розвинено на достатньому рівні. Й тому ВПО часто доводиться вирішувати питання власного облаштування у громаді через таких самих ВПО, волонтерів або ж самотужки приходити й запитувати навмання про існування тієї чи іншої можливості(н.п. навчання дитини у школі н.п.). Сюди варто віднести й рекомендацію, щодо покращення роботи ЦНАПів, як одних із перших місць, куди звертаються ВПО. Врахування того, щоб стандарти надання послуг у великих містах та маленьких селах чи селищах не були кардинально відмінними, враховувався аспект цифровізації. Однак і простою людською емпатією не варто нехтувати, особливо у випадках, коли мова йде про забезпечення прав переміщених осіб, що належать до ЛГБТК+, адже зважаючи на недосконалість законодавства, інколи буває складно забезпечити людей необхідним, дотримуючись стандартних бюрократичних процедур.

Торкаючись питання житла, як одного із найбільш масштабних та складних викликів у питаннях включення. Варто відзначити, що місця тимчасового компактного проживання для ВПО вже починають себе вичерпувати. Перетворення таких тимчасових рішень у постійні не сприяє, ні включенню переміщеного населення у життя приймаючої громади, найближчим колом спілкування для якого залишаються інші ВПО, ні відновленню морально психологічного стану, через обмежені базові зручності

“В них спільна кухня в модульну містечку. І часто люди приходять з роботи, і хто перший зайняв цю кухню, той готує. І оце проблема, що дитина...[ім'я ВПО], наприклад, прийшла пізно з роботи, а там вже і так черга. Треба чекати 2 години, а дитина їсти хоче в цей час”.
- учасни_ця ФГД Фастів.

Разом з тим, для певних ВПО, які змогли дозволити собі орендувати житло постає проблема забезпечення банальних побутових зручностей, які не завжди можуть бути доступні в орендованому житлі. Тож вирішуючи проблему житлового питання, зважаючи на необхідність значного матеріального ресурсу для купівлі чи надання постійного житла, можна починати рухатись від моніторингу ступеня забезпечення базових зручностей та допомоги там, де такі зручності є обмеженими.

Великого значення для молодих жінок, особливо жінок-ВПО набуває питання економічної самостійності. В даному напрямку було запропоновано

активізувати співпрацю із Центрами Зайнятості, працювати над набором програм, які б могли бути обов'язковими для ВПО, при переїзді на нове місце проживання. Проте, обов'язковість має бути підкріплена чітким поясненням, що може дати особі участь у тій чи іншій інтеграційній програмі, якщо вона до неї долучиться.

Надання гуманітарної допомоги на сьогодні не розцінюється, як посправжньому ефективний інструмент підтримки ВПО. За словами експертів, він гальмує бажання включатися у пошуки нової роботи, може ставати тригером конфліктності та зловживань. Але й повністю відмовитися від нього теж не радять, щоб не спровокувати відтік людей закордон, або ж повернення на окуповані території ще до їх звільнення Україною. Тим не менш, поступове скорочення та чітке пояснення критеріїв для надання гуманітарної допомоги видається своєчасним рішенням.

Можливість спільного залучення до якоїсь корисної діяльності визнавалася респондентами якісної частини дослідження, як один з найбільш вдалих форматів включення. Про потужність інструменту волонтерства, спільних заходів з благоустрою або ж діяльності пов'язаної зі школою говорили як експерти, так і учасники ФГД.

“Я, до речі, ходжу в притулок для тварин, я теж там задоволення отримую, гуляючи з собачками, бачачи, що я комусь приношу свою допомогу”.

- учасни_ця ФГД м.Черкаси.

“Ну і якщо говорити саме про включеність ВПО, то багато хто приходив в гуманітарний штаб і говорив, якщо я вам буду чимось корисний, я готовий прийти”

- учасни_ця ФГД м.Васильків.

Загальними зауваженням, на яких також було акцентовано респондентами якісної частини є необхідність формування якоїсь спільної ідеї, концептуального й ціннісного підґрунтя для включеності та згуртованості. Крім того, увагу тут треба звертати не лише на ВПО, а на всю громаду загалом, бо може бути й так, що низка постійних жителів громади не надто включені у процеси, які там відбуваються. При проведенні будь-яких активностей на це також треба зважати. Адже і як більш ефективні практики

вказували про ті, які спрямовані на всю громаду, доступні як для місцевих жителів так і ВПО, а не розділяють чи виділяють якусь із цих груп.

Крім того, ми також поставили для себе як завдання прослідкувати, настільки молоді жінки готові залучатися до певних активностей у своїх громадах.

Більшість місцевих жительок та ВПО не є активно залученими у життя своєї громади. Так само більшість лише певною мірою цікавляться місцевою політикою, а частка *зовсім не зацікавлених* переважає частку *дуже зацікавлених*

Місцеві мешканки N = 800. Жінки ВПО = 400

Однак 30% ВПО та 25% місцевих жительок все ж таки зазначили про активне залучення у життя своєї громади. При чому серед жінок-ВПО, які загалом повідомляли про більшу залученість частка активних зростає з віком та є дещо більшою у Центральному регіоні.

Як інструменти залучення та громадської участі більшість все ж таки застосовують ті інструменти, які переважно відзначаються дистанційністю. Серед них молоді українки називали: **соціальні мережі**, в тому числі **умовно офіційні, електронні петиції, гарячі лінії(телефонні дзвінки)**. Однак у

п'ятірку найбільш часто використовуваних також потрапили **колективні звернення та громадські слухання**.

Які інструменти та засоби ви використовуєте з початку повномасштабного вторгнення, щоб бути активно залученим в життя вашої громади та брати участь в прийнятті рішень на місцевому рівні?

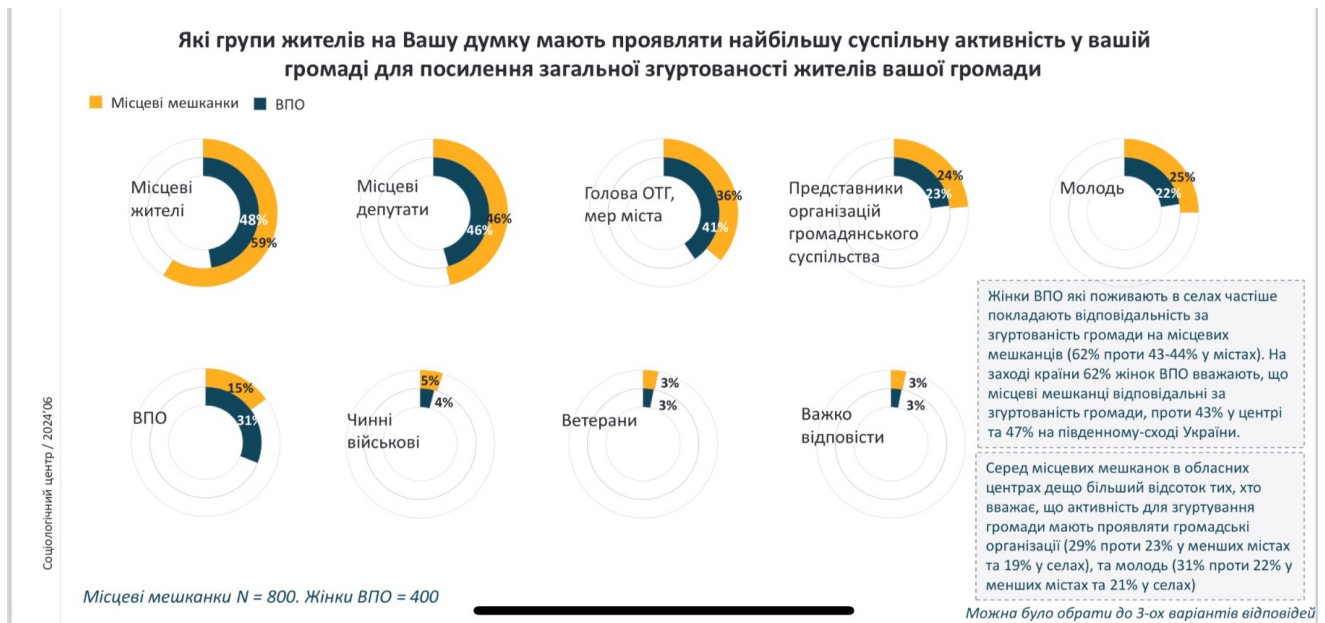
Соціальні мережі та електронні петиції також набрали найбільшу кількість підтримки коли було поставлено питання *Які із інструментів ви вважаєте найбільш ефективними, щоб бути активно залученими в життя вашої громади?* Але інструменти спільної участі через взаємодію наживо також потрапили до інструментів-лідерів. Що може бути індикатором додаткової потреби у колективних практиках направлених на згуртування громади та можливість для неї спільно артикулювати власні потреби.

Який із інструментів ви вважаєте найбільш ефективними для щоб бути активно залученим в життя вашої громади?

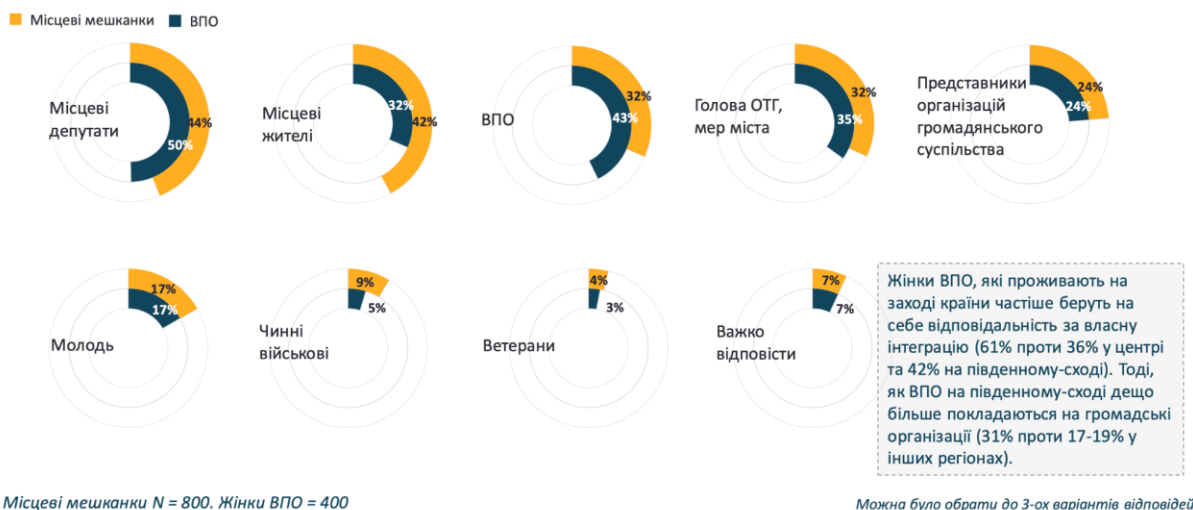
При цьому коли ми запитували про те, *хто має проявляти найбільшу суспільну активність у громаді для посилення згуртованості її жителів, то*

близько 60% місцевих погодилися з тим, що ключова відповідальність лежить саме на жителях громади. З цим твердженням також згодні близько 50% ВПО. І вже після цього респонденти називали як відповідальних представників влади. Треба також наголосити що 31% жінок-ВПО також визнали, що ВПО мають бути активними для посилення згуртованості громади, в яку переміщені та її жителів і лише після цього вказували на відповідальність молоді чи представників ГО.

У відповідях на питання про те, хто має проявляти найбільшу суспільну активність у вашій громаді для інтеграції ВПО, ситуація є дещо відмінною, адже тут перш за все відповідальність покладається на владу, зокрема місцевих депутатів. Разом з тим 42% місцевих жительок та 43% жінок-ВПО оголосили про власну відповідальність у цьому процесі. Хоча й ті й інші лише на 32% покладаються на залучення іншої групи. Вбачаємо у цих даних ще один із маркерів, який доводить релевантність практик направлених на діалог та порозуміння між ВПО та місцевими, адже при загальній готовності діяти на благо своєї громади, певна відстороненість одне від одного все ж таки залишається, хоча зважаючи на пісумки дослідження конфліктності, вона не дорівнює нетерпимості.

Які групи жителів на Вашу думку мають проявляти найбільшу суспільну активність у вашій громаді для інтеграції ВПО?

Повертаючись в даному контексті до тематичних напрямків та *ініціатив соціального характеру до яких молоді жінки, зокрема ВПО мали б бажання долучитися особисто і готові витратити на це свій час*, бачимо, що найкращим середовищем для цього за результатами нашого дослідження залишаються школи та дитячі садочки.

До яких ініціатив соціального характеру ви мали б бажання долучитися особисто і готові витратити на це свій час?

Таким чином для вчительських колективів та педагогічних працівників, як і для батьків важливим є розуміння такого явища як внутрішнє переміщення та конструктивне й сенситивне сприйняття тих учасників навчального процесу, яких воно торкнулося. Також доцільним буде привернення уваги до

функції школи не тільки як до освітнього простору, а й майданчика для комунікації та згуртованості. До цієї царини також можна додати й те, що розвиток культурних ініціатив та ініціатив для молоді складає пріоритетну частину напрямків, у які готові включатися жінки. Тож доречним і разом з тим доступним може бути поєднання цих трьох аспектів у певних проектах чи програмах.

Близько 30% жінок-ВПО та 23% місцевих готові залучатися до підтримки працевлаштування населення. Ці дані підкріплюють всі вищенаведені висновки й сигналізують про затребуваність можливостей для ВПО на ринку праці, так і певних обмежень тут оскільки потреба досі є актуальною.

До покращення медичного обслуговування також готові долучитися 26% місцевих та 21% жінок ВПО. Цей напрямок як бачимо потребує додаткового дослідження та розуміння того, яким чином налагоджувати співпрацю між різними секторами суспільства, щоб доступність якісної медичної допомоги сприяла включенню, а не ускладнювала його.

Цікавими є також дані щодо формування безпечного простору, адже незважаючи на високий пріоритет цього напрямку як потреби - все ж таки менша кількість жінок готова *витратити на це час особисто*. Це на нашу думку ще раз говорить про наявність певних стереотипів у суспільстві довкола сфери безпеки, як чоловічої. З іншого боку питання може полягати у необхідності кращого інформування про можливості громадян долучатися до добровільних безпекових формувань та специфіки їх діяльності з урахуванням гендерного підходу. Це можна розглянути і як одну із додаткових площин для включення жінок у життя громади, у поєднанні із вирішенням важливого питання загального добробуту населеного пункту.

ВИСНОВКИ

- Українське суспільство, особливо жіноцтво під впливом війни схильне до відходу від стереотипного мислення про жінок у суспільстві. Тим не менш значним чином такі трансформації, викликані повномасштабною війною, яка стає рушієм для зміни уявлень про роль жінки, а не ліберально-демократичний шлях побудований винятково на просвітницьких практиках.
- В умовах повномасштабної війни наявний як запит, так і готовність до жіночого лідерства. При цьому жінки все ж таки схильні частіше говорити про свою ключову роль у сімейному житті, а вже після цього торкатися питання суспільної та громадської залученості. Виховання дітей та їхній добробут залишаються для них тією цариною, за яку вони відчують майже 90% відповідальності та необхідності включення. А жінок-ветеранок досі першочергово ідентифікують як “жінок”, а вже потім “професіоналів справи”.
- Як жінки ВПО так і ті, які не мали досвіду переміщення мають приблизно однаковий погляд на питання стереотипів, щодо жінок в цілому.
- Якщо ж торкатися питання жінок-ВПО та їхнього сприйняття, то воно є все ж таки більш сприятливим, ніж сприйняття чоловіків ВПО. Респонденти кількісного опитування частіше висловлювалися про вищий рівень співчуття саме до жінок ВПО. А їхній потенціал як додаткового ресурсу для громади все ж таки переважає над уявленням про жінок-ВПО, як джерело конфлікту. Хоча респонденти якісної частини дослідження відмовлялися говорити про вразливість під час переміщення винятково на основі гендеру, вважаючи такий підхід обмеженим.
- У сприйняття ВПО помітний так само певний географічний розподіл. В Західних регіонах наприклад сама наявність ВПО вже сприймається як потенційне джерело конфліктів, коли у Південно-Східних конкуренція між ВПО та місцевими точиться довкола конкретних благ, робочих місць і т.ін.

- За нашими даними ступінь конфліктності між ВПО та місцевими в цілому є незначним. Крім того саме з боку жінок-ВПО помітні вищі показники довіри в громаді. Тим не менш надання та розподіл гуманітарної допомоги, статус чоловіків-ВПО - видаються найбільш конфліктними саме в контексті переміщення. З іншого боку питання, які торкаються аспекту ідентичності ми не можемо прив'язати тільки до явища переміщення, адже за даними ФГД на сьогодні вони можуть виникати навіть між близькими друзями та членами однієї родини. Ї навіть там, де мова може йти про ідентичність, мову й цінності зазвичай коренем проблеми постає певний обмежений ресурс. Як то запит від ВПО на надання послуг ЦНАПами більш оперативно та якісно.
- Сьогодні існує низка практик направлених на взаємодію з жінками, зокрема ВПО у різних форматах. Найбільш активно адвокатом та спонсором даних практик виступає громадянське суспільство. Також проглядається тенденція того, що практик включення орієнтовані не лише на забезпечення базових потреб, а фокусуються на більш сталих рішеннях та активностях.
- Тим не менш, низка потреб, які існували на початку повномасштабного вторгнення залишаються актуальними і досі, що може вказувати на необхідність розроблення інструментів моніторингу та систематизації практик включення, а також формування простору й майданчиків для їхнього обговорення, щоб вони могли зробити крок від точкових проектних ініціатив до більш структурованих політик. При цьому не варто випускати із уваги елементу інформування та комунікації з населенням ключовими відповідальними стейкхолдерами.
- Щодо конкретних практик, на які варто звернути увагу, залишається питання медичного обслуговування із урахуванням гендерного аспекту. Прикладів таких ініціатив було відслідковано доволі мало, хоча молоді жінки вказували на цю сферу, як таку до якої готові долучитися. Тим не менш, дана проблема вочевидь потребуватиме більш широкого залучення різних акторів й дивитися на неї лише через призму гендерних стереотипів та переміщення, хоч і важливо, але недостатньо.

- Подальшими кроками для розвитку практик включення може бути фокус на ресурсному потенціалі певних громад чи територій для їх впровадження. Мова передусім йдеться про людський ресурс. Якість такого ресурсу важлива як для громади та політичного представництва, так і для ВПО. Тому низку практик варто направляти не лише на ВПО, а на громаду в цілому.
- Тимчасові рішення та підхід до допомоги вразливим групам населення, які могли бути ефективними та релевантними на початку великої війни поступово вичерпують себе й вимагають змін та перегляду.
- Середовищем, яке може мати в собі додатковий потенціал для включення, на нашу думку, є школи, особливо зважаючи на важливість для українських жінок добробуту власних дітей. Однак додаткова робота для сприйняття сенситивних тем і емпатичної комунікації в шкільних колективах дітей, батьків та вчителів теж може бути доцільною.

АВТОР(К)И

Альона Горова, голова правління ГО "Інститут миру і порозуміння"

Інна Бабій, дослідниця ГО "Інститут миру і порозуміння"

Ольга Галайчук, дослідниця ГО "Інститут миру і порозуміння"

Кількісне дослідження було проведено компанією SOCIOINFORM

Київ – 2024